

Öppna ögonen, Ragnar Hauge!

Av professor DAN OLWEUS, Bergen

Låt mig göra det klart redan från början! Enligt min mening är Hauges artikel om min bok „Hakkekyllinger og skolebøller“ ett beklämmande dokument. Den är i de flesta avseenden ett exempel på hur man *inte* ska bedriva fackkritik: Hauge tycks vara så styrd av sin egen inställning att han inte ens kan läsa rätt innantill — många av hans uppgifter och påståenden är direkt felaktiga eller klart vilseledande — och han har tolkat mitt material och mina konklusioner på ett synnerligen tendiöst sätt, dessutom tycks han på väsentliga punkter ha otillräckliga metodologiska kunskaper för att göra adekvata bedömningar. Att ge svar på en artikel som denna är inte någon särskilt stimulerande uppgift, det måste jag tillstå, och för en läsare skulle det vara tämligen tröttande, om jag gick in på att i detalj granska och tillrättalägga alla felaktigheter i Hauges artikel. Jag ska därför nöja mig med att ta upp en del exempel på oriktiga uppgifter, grava missförstånd och skevheter i framställningen; jag kan emellertid försäkra att exempelsamlingen skulle kunna göras betydligt mer omfattande. (Dessutom kan nämnas att *ytterligare* 6—7 grova felaktigheter faktiskt rensats ut ur Hauges artikel, sedan jag påpekat dem för Hauge i en första version av hans manuskript). Därefter ska jag göra några mer principiella reflexioner med utgångspunkt i Hauges artikel.

Direkta felaktigheter

Til att börja med vill jag ta fram några exempel på direkta felaktigheter. På s. 12 i Hauges artikel står det: „Noen av guttene var også — uten at Olweus gir noen tall til belysning av dette — ifølge klasseforstanderen av og til hakkekyllinger og av og til skolebøller“. De talvärden, som jag enligt Hauge inte uppger, står på s. 68 i boken (sidhänvisningen här och i fortsättningen gäller den norska utgåvan). — När det gäller överensstämmelsen mellan oavhängiga lärarbedömningar i 6. och 7. årskurserna framhåller Hauge i insinuant ton (s. 14—15) att „Den naturlige fremgangsmåte ville vel i så fall være å la de nye klasseforstandere peke ut „hakkekyllingene“ og „skolebøllene“ — og så se om det var de samme elever som ble utpekt. Eller ta for sig samtlige som var utpekt enten av klasseforstander eller formingslærer, og se hvorvidt de også ble utpekt på nytt. Men nei. Olweus' fremgangsmåte er en annen.“ Till detta kan svaras: Resultatet av den sambandsanalys som bara tar hänsyn till klassförståndarnas bedöm-

ningar återfinns på s. 57 i boken ($\chi^2 = 140.27$). — Beträffande kamratbedömningarna säger Hauge (s. 16) att „nå går han över til bare å gi resultatene og på en slik måte at enhver kontroll er umulig. Særlig problematisk er det at han ikke gir noen opplysninger som kan danne grunnlag for å kontrollere samsvaret mellom bedømmerne.“ Dette är rent nonsens. På s. 82 i boken anges t. ex. att jag ofta funnit interbedömarreliabiliteten för 3 eller 4 bedömare med *exakt* samma variabler som i denna undersökning vara av storleksordningen 0.75—0.95 — detta är givetvis högeligen relevant information, om man vet hur en koefficient för interbedömarreliabilitet ska tolkas. Dessutom finns det i boken (s. 39) hänvisning till två arbeten av mig, där ytterligare och helt detaljerade upplysningar står att finna om reliabiliteten i dessa kamratbedömningar. Hänvisningen till dessa båda arbeten har — egendomligt nog — „fallit bort“ i Hauges utdrag ur min bok (s. 16 i H:s artikel). — Hauges redovisning av mina jämförelser av psykologiska karakteristika (s. 19—20 i H:s artikel) innehåller ett flertal felaktigheter (bl. a. om antal påståenden som skiljer olika grupper åt), inklusive det helt oriktiga påståendet „at han i regelen ikke sier noe om hvem det eventuelt er forskjeller mellom“. Läs på, Ragnar Hauge!

Metodologiska missförstånd

Jag vill nu ta upp några metodologiska frågeställningar, som berörs i Hauges artikel. Några av Hauges egendomliga tolkningar och konklusioner tycks här helt enkelt vara resultatet av en systematiskt illvillig inställning, andra är också en följd av otillräckliga kunskaper i forskningsmetodik.

En punkt gäller storleken av de differenser, som påvisats mellan bl. a. hackkycklingar och översittare i fråga om beteendekarakteristika och psykologiska kännetecken. Hauge menar allmänt att de skillnader jag redovisat är tämligen blygsamma, ja, knappt värda att nämna. T. ex. s. 18: — „har han (Olweus) funnet frem til to grupper som blir bedømt *noe forskjellig* av noen av sine kamerater“ (min understrykning). Till detta kan svaras: ta en titt på de p-värden ($p < 0.0001$) och i synnerhet de eta-koefficienter (omkring 0.60—0.70), som återfinns på s. 62—63 i boken, och det torde vara fullständigt klart att det här är fråga om skillnader av mycket betydande storleksordning — i själva verket är det ganska sällsynt med differenser av denna storlek inom samhällsvetenskaplig forskning. Nästan lika stora differenser erhöles för många påståenden i den s.k. Q-sorteringen (t. ex. s. 120—121) och det bör här understrykas att jämförelserna i regel gällde *enskilda* påståenden, inte medeltalsvärden för en grupp av påståenden, vilket givetvis brukar ge ännu mer markerade

differenser på grund av den högre reliabiliteten (så var också fallet i mina material). Nej, för en läsare med kunskap om samhällsvetenskaplig forskningsmetodik står det utom varje tvivel att det här är fråga om skillnader av betydande storleksordning.

Hauge framför också en del kritiska kommentarer angående urvalet av mina försökspersoner i olika analyser. Han har vissa förslag om hur det borde ha gjorts och ställer sig bl. a. frågorna (s. 15): „Hvorfor har han i tre tilfelle i 6. klasse sett bort fra klasseforstandernes bedømmelser, og i stedet brukt formingslærernes bedømmelser? Og hvorfor er det for 7. klasse anvendt klasseforstanders og/eller gymnastiklæreres bedømmelser?“

Jag har allmänt framhållit att klassföreståndaren var den som i regel hade mest ingående kännedom om eleverna i en klass och att det därför vid frekvensanalyser och uttagning av specialgrupper var lämpligt att lägga mest vikt vid klassföreståndarnas bedömningar (s. 53, 55 i boken). Men det förekom givetvis att den ordinarie klassföreståndaren var sjuk eller tjänstledig och att vikarien ännu inte hunnit bilda sig en ordentlig uppfattning om klassens elever. I sådana fall var det naturligt att fästa speciell vikt vid den medbedömande lärarens uttalanden, om de gav ett pålitligt intryck och var baserade på god kännedom om klassen. Och en värdering av tillförlitligheten i lärarnas bedömningar var fullt möjlig att företa på grundval av svaren på de frågor som ställdes i samband med lärarintervjuerna (s. 50—52). Att utnyttja sådan information vid urvalet av specialgrupperna är inte bara legitimt, att inte utnyttja den vore direkt oklokt.

Ett svar på den andra av Hauges frågor — om användningen av gymnastiklärarnas bedömningar — finns på s. 56 i boken: gymnastiklärarna blev intervjuade för 10 av de 26 klasserna, där klassföreståndarna (som var nya från årskurs 7) kunde antas ha mindre god kännedom om klassen. — Detta kan naturligtvis inte sägas vara en exakt beskrivning av tillvägagångssättet men att ge sådan, helt detaljerad information i samhällsvetenskapliga forskningsrapporter är nog både ganska ovanligt och i regel onödigt. I de flesta sammanhang torde det vara tillräckligt och helt accepterat att man anger de principer som varit styrande, i likhet med vad jag gjort.

Hauge bekymrar sig vidare för att en del statistiska analyser i samband med läraruttagningarna av hackkycklingar och översittare (s. 14 och 15) inte är adekvata eller meningsfulla. „En forutsetning for å anvende χ^2 -testen er nemlig at minst fire femtedeler av cellene i tabellen må ha en såkalt forventet frekvens på minst fem enheter“. Vad Hauge inte tycks ha förstått är att detta bara är en s. k. tumregel och att tillämpligheten av sådana regler i stor utsträckning varierar med de föreliggande förhållandena.

Så t. ex. när antalet observationer är litet och det erhållna χ^2 -värdet är av marginell signifikans finns det skäl att vara försiktig i sina slutsatser, i vissa fall kan man också införa en korrektion som minskar riskerna för övertolkning av resultaten. Situationen i mitt fall är emellertid helt annorlunda: antalet observationer är relativt stort (ca 300) och de erhållna χ^2 -värdena ligger skyhögt över det värde som krävs för signifikans på t. ex. 5 %-nivån (χ^2 för $p = 0.05$ är 9.49, värdena i mina analyser varierar mellan 140 och 160). Man kan därför i fall som dessa vara mycket säker på att de erhållna sambanden inte är en följd av slumpvariation, sannolikheten för att de ska ha uppkommit av en slump är otroligt liten, betydligt mindre än det lägsta sannolikhetsvärde som uppges i tabeller över χ^2 -fördelningen. — Att jag använt mig av χ^2 och kontingenskoefficienten (C) som statistiska mått i mina analyser sammanhänger bland annat med att de är välkända inom beteendevetenskaplig forskning. Om man också, som jag gjort men inte redovisat, analyserar mina tabeller med det mindre kända Scott's pi — som har den „fördelen“ att inte ställa krav på förväntade frekvenser av viss minimistorlek — erhålls sannolikhetsvärden av samma storleksordning som i χ^2 -analyserna ($p < 0.000001$).

Tendentiös framställning

Förutom direkta felaktigheter och grova missförstånd finns det i Huges artikel många exempel på systematisk selektion av materialet och en så tendentiös framställning att jag knappast känner igen mig själv eller mina synpunkter. Hauge har i hög grad förlitat sig på den gamla, men fördenskull knappast mer respektabla tekniken att kraftigt förvanska det han är ute för att kritisera och så gå till attack mot den vrångbild han själv skisserat. Ett klart exempel på detta finner man i avsnittet under under rubriken „Konklusjon på undersökelsen“ (s. 21). Hans framställning av min syn på åtgärdsalternativ och förslag är så vilseledande att det inte är möjligt inom ramen för en kort artikel att införa korrektioner som ger en riktig bild av vad jag menat och skrivit. För detta får jag hänvisa läsarna till det avslutande kapitlet i min bok. Här får jag nöja mig med några allmänna synpunkter.

Mitt åtgärdsprogram är baserat på en analys av de förmodat centrala mekanismerna i problematiken och målsättningar för eventuella förändringar samt en ingående diskussion av vilka åtgärder som bl. a. på grundval av forskning kan anses möjliga och lämpliga. När det gäller mer omedelbara åtgärder formulerar jag två olika målsättningar, en „begränsande“ och en „integre-

rande“. Som antyds av beteckningen är syftet med den första målsättningen att begränsa eller förhindra hackkyckling-översittarproblematik i (och helst också utanför) skolmiljön. Den integrerande målsättningspunkten går ut på att skapa förhållanden som gör det möjligt för (potentiella) hackkycklingar och översittare att trivas och fungera bättre i och utanför skolmiljön. Åtgärdsförslagen, som i huvudsak bygger på ett utnyttjande av elevernas existerande sociala omgivning, knyter an till dessa målsättningar och tar bland annat sikte på att skapa en ny grupp-moral (en negativ inställning till översitteri och förtryck), att aktivera de positiva krafterna i skolmiljön samtidigt som ett klart avståndstagande från fysisk och psykisk misshandel markeras. Ifråga om den integrerande målsättningen betonas också starkt vikten av att de vuxna engagerar sig och deltar mer aktivt i barnens och ungdomarnas liv, att föräldrarna ser uppbyggandet av en nära kontakt med barnen som en betydelsefull uppgift, att lärare och psykologer hjälper översittare och hackkycklingar att finna mer ändamålsenliga former av reaktionsmönster etc. Bakom det faktum att jag lagt ned ett avsevärt arbete på att formulera ett åtgärdsprogram finns naturligtvis en övertygelse om att den aktuella problematiken är så pass omfattande och allvarlig — i Sverige i varje fall — att det är motiverat att sätta in systematiska motåtgärder. Också en övertygelse om att detta är både möjligt och meningsfullt. Slutraderna i min bok lyder ju för övrigt: „Personligen vill jag hävda att mycket kan göras och att det måste göras nu.“

Enligt Hauges framställning verkar det som om gruppsykologiska fenomen och processer alls inte diskuteras i min bok. Realiteten är att ett betydande utrymme (i sht kap. 8) ägnas åt en analys av de socialpsykologiska mekanismer, som bidrar till att också andra pojkar än de mer „genuina“ översittarna medverkar i trakasserandet av hackkycklingen (vilket framgår av lärarintervjuernas tilläggsfrågor s. 50—51, vilkas existens Hauge inte tycks ha lagt märke till). Bland annat följande mekanismer bedöms som centrala: 1) social „smitta“ eller facilitering 2) försvagande av kontroll eller hämningar mot aggressiva tendenser 3) ansvarsfördelning — minskning av känslan av individuellt ansvar och 4) kognitiva förändringar, som innebär en gradvis nedvärdering av hackkycklingen. Mina förslag till åtgärder i skolmiljön tar i hög grad sikte på att ingripa i och motverka dessa socialpsykologiska processer.

Det kan också framhållas att jag i min framställning av faktorer som kan bidra till utvecklandet av en aggressiv personlighet betonar de negativa effekterna av bristande föräldrakärlek och omvårdnad samt användning av maktorienterande uppfostringsmetoder. Jag understryker vikten av en positiv och omvårdande

hållning, som samtidigt är bestämd och konsekvent. När man som Hauge tolkar dessa och liknande synpunkter som ett uttryck för att jag anser översittarna från början dömda och att det bästa vore att i tidig ålder placera dem på auktoritära institutioner, är det uppenbart att han här ägnar sig åt fria fantasier. Mot påstående och anspelningar av denna typ är det knappast meningsfullt att argumentera — jag kan bara beklaga att Hauge känner sig så litet bunden av vad jag faktiskt skrivit.

Innebörden av begreppet mobbing

Som jag inledningsvis framhöll är det en ganska tråkig uppgift att i detalj gå igenom Huges artikel och korrigera alla felaktigheter och uppenbara skevheter. Jag ska därför stanna på det jag redan har sagt och tar nu istället upp ett par mer principiella reflexioner med anknytning till Huges artikel.

En punkt gäller innebörden i begreppet mobbing. Utan att själv ange någon definition antyder Hauge att det finns en fast och väletablerad innebörd i begreppet. Han ger också några exempel på vad han menar med mobbing. Hauge hävdar vidare att det jag undersökt är något annat än mobbing „for mobbing og „hakkekylling-skolebølgeproblematikk“ er to forskjellige ting.“ (s. 12).

Nu är det i verkligheten så att termen mobbing knappast kan sägas ha någon klart avgränsad innebörd. Skolläkaren Heinemann, till exempel, som var den som införde begreppet i den svenska debatten, beskriver i sin bok (1972) en rad gruppfenomen av mycket varierande karaktär, som alla ses som exempel på mobbing. Heinemann ger inte någon definition och det är heller inte lätt att komma fram till någon på grundval av de exempel han skisserar. Dagens Nyheter publicerade i ett särskilt häfte (1969) en artikelserie omkring fenomenet, som då betecknades som „gruppvåld mot avvikande barn“. Det är lätt att peka på svagheter med denna „definition“, bland annat det förhållandet att man infört avvikelse hos offret som ett kriterium. Och ser man på hur uttrycket mobbing kommit att användas i vardagspråket blir variationerna ännu mer påtagliga: såväl tämligen oskyldiga, snabbt övergående kamratkonflikter som långvarigt, systematiskt trakasserande och „passiv“ utfrysning betecknas här med samma term. För min del anser jag denna vaga och ospecifika användning av mobbingbegreppet ha olyckliga konsekvenser på flera sätt och det är uppenbart att man inte kan bedriva meningsfull forskning om ett fenomen som inte är klarare definierat än så.

Mot denna bakgrund var det naturligt för mig, när jag började planlägga empiriska undersökningar, att företa vissa avgräns-

ningar och givetvis också ange dem som förutsättningar för min egen forskning. Så t. ex. preciserar jag på s. 16 i min bok att den centrala utgångspunkten varit att „studere den eventuelle forekomst av og mekanismene bak forskjellige former for aggresjon og undertrykkelse som er rettet mot individuelle barn/ungdommer av andre barn/ungdommer over en lengre tidsperiode“. Det är alltså mer allvarliga former av aggressionsproblematik — som kunnat konstateras upprepade gånger och under något längre tidsperioder — som stått i centrum för min forskning. Och genom att skilja mellan (enbart) hackkycklingproblematik, översittarproblematik och hackkyckling-översittarproblematik ges möjligheter till en mer nyanserad beskrivning och analys av mekanismerna i de delvis olikartade fenomen, som åsyftas med beteckningarna (kap. 8).

Jag kunde naturligtvis ha bestämt mig för att kalla t. ex. hackkycklingproblematik med mer än en „aggressor“ för mobbing och nöjt mig med att studera denna form av problematik. Men detta hade inneburit en mycket artificiell gränsdragning och skulle ha uteslutit andra former för kamrataggression och förtryck, som kan sägas vara av kanske lika stort intresse. Först när man särskiljer olika kategorier av aggressionsproblematik i skolmiljön har man enligt min mening möjlighet att få en precis och nyanserad kunskap om de ingående mekanismerna och processerna. Jag vill också allmänt tillägga att jag personligen inte skulle ha något emot att det suddiga och uttunnade modebegreppet mobbing förvisades ut i „det ytterste mörke“, för att låna ett av Hauges uttryck.

Hållningar till våldsproblematik

Så till en annan punkt. Efter att ha läst Hauges artikel har jag flera gånger ställt mig frågan hur det kan komma sig att han värderar min bok på ett så annorlunda sätt än vad som varit vanligt bland pedagoger och annat fackfolk — reaktionerna i fackpressen har ju i stort varit klart positiva eller mycket positiva (t. ex. professor I. Johannesson, *Psykisk Hälsa* nr 4, 1973; professor I. Nylander, *Socialmedicinsk Tidskrift* nr 7, 1973; barnombudsmann R. v. Euler, *Barnen och vi* nr 1, 1974; skolöverläkare G. Bernler, *Nordisk Psykiatrisk Tidskrift* nr 7, 1973; *Förskolan* nr 10, 1974; professor H.-J. Gjessing, *Norsk Skoleblad* nr 14/15, 1974). Att jag inte anser det bero på speciella metodologiska insikter eller ovanlig skarpsinnighet hos Hauge torde klart framgå av det föregående. Man måste söka helt andra förklaringsgrunder för att förstå Hauges reaktioner, inte minst med tanke på att de innehåller en så tendentiös framställning av vad jag skrivit och menat.

Och när jag något granskat vad Hauge skrivit om våld i andra sammanhang har jag fått ett starkt intryck av att Hauge så långt möjligt vill bagatellisera förekomsten av våld och våldsinslag i samhället. Ett exempel på denna bagatelliseringstendens finner man i artikeln Hverdagsvold i Norge (Lov og Rett, 1972, 259—264), där Hauge redogör för en intervjuundersökning som tog sikte på att kartlägga i vilken utsträckning intervjupersonerna varit utsatta för olika former av „legemskrenkelser“ under en viss tidsperiod. När Hauge i början av artikeln (s. 259) kommenterar de erhållna resultaten framhåller han: „Tar man utgangspunkt i disse tallene må man kunne hevde att voldskriminaliteten synes å ligge *på et moderat nivå i Norge*“ (min understrykning). När emellertid Hauge kommit till slutet av artikeln (s. 264) och gör en sammanfattande värdering, låter det så här: „Skal man forsøke å trekke noen konklusjon av resultatene av undersøkelsen må det bli at den bekrefter det inntrykk man har fra offisiell kriminalstatistikk — at voldskriminaliteten ligger *på et meget lavt nivå*“ (min understrykning). En icke obetydlig glidning — från „moderat“ till „meget lavt“ i bedömningen av samma talvärden inom en och samma artikel. — Man slås också av Hauges tendens att omtala uppgifter som gäller exempelvis „trusler“, „å bli dasket eller slått uten at det har etterlatt synlige merker“ och „å bli holdt fast“ som helt bagatellmässiga förhållanden. Att man från straffrättslig synvinkel inte lägger så stor vikt vid sådana händelser kan vara förståeligt, men att avfärda dem som rena bagateller tycker jag visar dålig insikt i vad dessa händelser kan ha betytt upplevelsemässigt för de utsatta individerna.

Mot denna bakgrund tycks mig en del av Hauges reaktioner i artikeln mer begripliga. Han och jag har med all sannolikhet fundamentalt olika syn på våld och hur man ska förhålla sig till våldsproblematik. Mobbing, hackkyckling-översittarproblematik eller vilken beteckning vi nu vill använda får väl inte så ofta starkt dramatiska konsekvenser. Och även om det i Sverige nyligen inträffat att skolungdomar av domstol ådömts straff för mobbing och systematisk misshandel av kamrater, så måste det på landsbasis vara mycket sällsynt med så allvarliga problem att de leder till polisiära ingripanden eller straffrättsliga åtgärder. Och är det bara problem av sådan svårighetsgrad som vi och skolans personal och myndigheter ska fästa oss vid, så är det uppenbart att vi inte behöver känna oss särskilt oroliga.

Personligen ser jag emellertid saken på ett ganska annorlunda sätt. På grundval av mina undersökningsresultat och många personliga rapporter om sina erfarenheter under skoltiden kan det med säkerhet slås fast att det förekommer ett betydande kamratförtryck i skolmiljön, som skapar svåra och plågsamma förhållanden för väldigt många barn och ungdomar. Och för min

del anser jag det vara ett oavvisligt krav att barn och ungdomar inte ska behöva vara utsatta för sådant. Som tidigare nämndes menar jag också att det faktiskt går att göra mycket för att komma tillrätta med problematiken — delvis med relativt enkla, inte särskilt kostnadskrävande medel, som jag närmare beskrivit i min bok.

I detta sammanhang vill jag också framhålla betydelsen av och riskerna för översittarna — dessa, vilkas existens och aggressivitet Hauge inte tycks vilja kännas vid. Det är emellertid alldeles klart att de pojkar, som i mina undersökningar betecknades som översittare, var mycket mer aggressiva än pojkar i allmänhet — detta är en ofrånkomlig slutsats av kamratbedömningarna. Liksom att de i regel var aktiva initiativtagare och pådrivare ifråga om kamratförtryck — vilket framgår direkt av lärarintervjuerna och indirekt av kamratbedömningarna. Dessa översittarpojkar utmärktes onekligen av aggressiva reaktionsmönster. Och enligt resultaten av en hel del forskning är det klart att pojkar, som fortfarande i 13—14-årsåldern kännetecknas av en markerad aggressionsproblematik, löper större risker än normalt för en senare felutveckling, i synnerhet i antisocial riktning. Mot denna bakgrund finns det därför goda skäl att söka komma tillrätta med hackkyckling-översittarproblematik i skolmiljön, inte bara för att stoppa eller lindra hackkycklingarnas lidanden, utan också för att hjälpa översittarna till en bättre „anpassning“.

I sammanfattning anser jag det alltså stå utom varje tvivel att en betydande hackkyckling-översittarproblematik existerar i våra skolor (även om formerna och utpräglingsgraden kan variera under olika förhållanden, se t. ex. Norsk Skoleblad nr 22, 1974). Och mycket kan göras för att eliminera eller reducera denna problematik. Men en första förutsättning för att vilja och kunna skapa bättre kamratförhållanden i skolmiljön är naturligtvis att vi inser att där finns en våldsproblematik — som i avsevärd utsträckning initieras av aktiva, aggressiva översittare. Detta öppna och halvdolda våld är tyvärr en realitet, som vi inte kan bagatellisera bort eller blunda för. Öppna ögonen, Ragnar Hauge!

Dan Olweus.